

ԲՆԼԻ ՎՍՐՈՋ

Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ն. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԲՋՆԻ ԱՄՐՈՑ

Նվիրվում է վաստակաշատ գիտնական
ՀԱՅԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ հիշատակին

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և
պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

«Հայրապետ» հրատարակչություն
Երևան 2019

Գրքույկը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԿԳՄՍ Նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտական խորհուրդը:

Հեղինակներ՝ Ավետիք Ղազարյան, Նարեկ Հովհաննիսյան,
Խմբագրական կազմ՝ պ.գ.դ. պրոֆեսոր Իգիթ Ղարիբյան, պ.գ.թ., դոցենտ Արտակ Գևունի
Գեղարվեստական ձևավորումը՝ Սիմոն Սահակյանի և Լիլիթ Գևորգյանի

«Բջնի ամրոց» գրքույկ.-Եր.:«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2020.-48 էջ: Բջնի հնավայրի պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը ներկայանում է վաղ բրոնզի դարից ուշ միջնադար ձգվող իրարահաջորդ մշակութային շերտերով: Պատմահնագիտական հուշարձանների թվում առանցքային նշանակություն ունի Բջնի ամրոցը, որը պատմամշակութային արգելոցի կարգավիճակով ներառված է «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի պահպանության ներքո գտնվող հուշարձանների շարքում: Գրքույկում մատենագրական, վիմագրական, պատմահնագիտական հենքի վրա ի մի է բերվում Բջնի ամրոցի և հարակից մշակութային գոտու պատմական նկարագիր՝ գիտահանրամատչելի ձևաչափով: Գրքույկում ներառված է պ.գ.դ. Ի.Ղարիբյանի, պ.գ.թ. Հ. Հակոբյանի, պ.գ.թ. Ա. Գևունու հեղինակային հոդվածը՝ նվիրված Բջնիի գաղտնուղու և գյուղեգրի մատուռի տապանատան հնագիտական հետազոտմանը: Գրքույկը նախատեսված է մասնագետների, հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների, բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների ուսանողների և Հայաստանի միջնադարյան պատմաճարտարապետական իրողություններով ու ժառանգությամբ հետաքրքրվող հասարակության ամենատարբեր շրջանների ներկայացուցիչների համար:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի քաղաքական և մշակութային կյանքում պատմականորեն Նշանակալի դերակատարում ունեցած Բջնի ամրոցը ներկայանում է բազմադարյա հարուստ ժառանգությամբ: ՀՀ վարչատարածքային ներկայիս բաժանման համաձայն՝ այն գտնվում է Կոտայքի մարզում, համանուն գյուղի մերձակա հրվանդանի վրա: Գրանցված է ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա՝ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում՝ որպես առանձին միավոր (պետ. ցուցիչ՝ 6.19.1), և գտնվում է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի հոգածության ներքո:

Բջնի ամրոցը բաժանված է երկու՝ Մեծ (Վերին) և Փոքր (Ստորին) բերդահատվածների: Ամրոցի պատմամշակութային հուշարձաններն են Ս. Խաչ եկեղեցին, պալատական շինությունը, հացահատիկի ամբարը, գաղտնուղին, ինչպես նաև արտադրական և բնակելի համալիրներ: Բջնի հնավայրի պահպանական գոտին կազմում է 17,5 հա, իսկ բուն ամրոցը՝ 7,06 հա:

Իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքում Բջնիում հավաստվում է վաղ բրոնզի դարից մինչև անտիկ դարաշրջանը ներառող պատմական հնագույն մշակութային շերտերի առկայությունը:

Միջնադարյան Բջնին առավելաբար հայտնի է իր ռազմավարական, վարչաքաղաքական, ինչպես նաև վարչաեկեղեցական ու կրթական դերով և Նշանակությամբ: Անառիկ ամրոցը խթանել է բնակավայրի զարգացմանը և բարգավաճմանը՝ միևնույն ժամանակ թիրախ հանդիսանալով բազմաթիվ օտար նվաճողների համար: Բջնին պատմության ընթացքում ունեցել է վերելք ու անկում, կառուցում ու ավերում, սակայն միշտ վերակերտել է կյանքը, ինչը վկայվում է բազմաթիվ հուշարձաններով:

«Բջնի ամրոց» պատմամշակութային արգելոցի հարուստ ժառանգությունը սույն գրքույկով ընթերցողին է ներկայացվում գիտահանրամատչելի ձևաչափով:

Բջնի ամրոցն արևմուտքից, արխիվային լուսանկար

ԲՋՆԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Գրավոր աղբյուրների և պատմահնագիտական առայսօր առկա տվյալների համադրմամբ՝ սահմանագրվում է Բջնիի բազմադարյա, գրեթե անընդհատելի և եզակի նշանակության պատմամշակութային ժառանգությունը:

Տեղանվանագիտական տվյալների համաձայն՝ Բջնիի ամենավաղ գրավոր հիշատակությունը վերաբերում է ուրարտական ժամանակաշրջանին: 1916 թ. Վանա ժայռի հյուսիսային լանջի արևմտյան որմնախորշի պեղումների ժամանակ ի հայտ եկած Սարգուր Բ-ի Գանձադան մ.թ.ա. 741 թ. տարեգրության մեջ հիշատակվող «Բուգունիա երկիր»-ը, ըստ Հ. Կարազյոզյանի, Բջնիի ամենավաղ գրավոր հիշատակությունն է: Վաստակաշատ սեպագրագետն այն համոզման է, որ Բջնիի անվանագոյացումը արդյունք է երկրանունից քաղաքանուն անցման, որը, ենթարկվելով պատմական երկարատև ձևափոխությունների, հանգել է ներկայիս անանաձևին:

Միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում Բջնին երբեմն հիշատակվում է նաև Բճնի տարբերակով, որը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է Ծ=[ջ] հնչյունափոխությամբ պայմանավորված միևնույն տառադարձությունը, որն արդյունք էր միջին հայերենի և, առհասարակ, բարբառների գրավոր խոսք ներթափանցման:

Միջնադարյան մատենագրական աղբյուրների պարունակած պատմատեղագրական տեղեկությունների համաձայն՝ Բջնին հիշատակվում է պատմական Այրարարտ նահանգի Վարաժնունիք, ապա Մազազ և Նիգ գավառներում: Տեղագրական տվյալների նման զանազանությունը, թերևս, հարկ է բացատրել վարչատարածքային այն փոփոխություններով, որոնք տեղի են ունեցել պատմական հանգամանքների բերումով՝ տարբեր ժամանակներում: Ինչպես հայտնի է պատմագիտությանը՝ Նիգ գավառը ներառել է այն տարածքները, որոնց տրոհմամբ հետագայում ձևավորվել են Վարաժնունիք և Մազազ գավառները: Բջնիի տեղորոշման հարցում վարչատարածքային այս զարգացումներն են, որ, թերևս, իրենց անդրադարձն են գտել գրավոր աղբյուրներում: Հետագայում XVII դ. սկսած, Բջնին հիշատակվում է նաև Ճաղկունյաց ձոր գավառում, որից իր անվանումն է ստացել ներկայիս Ճաղկաձոր քաղաքը, իսկ XVIII դ. աղբյուրներում Կոտեից (Կոտայք) գավառում:

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՋՆԻՆ

Բջնիի հնագույն պատմության վրա լույս է սփռում հնագիտությունը: Առաջին հետախուզական աշխատանքներն այստեղ 1928թ. կատարել է Շենգավիթյան մշակույթը բացահայտած Ե. Բայբուրթյանը: Նրա կողմից պեղված ևս փայլեցված և դուրս հանված շուրթերով անոթները փաստում են Բջնիի վաղ բրոնզեդարյա Շենգավիթյան, որն այսօր առավելապես հայտնի է Կուր-արաքսյան ձևակերպմամբ, մշակութային շերտը:

Բջնիից հայտնաբերված և Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահպանվող մի շարք գտածոներ, ինչպիսիք են՝ ապարանջանը (մ. թ. ա. II-I հազարամյակներ), դաշույնը (մ. թ. ա. I հազարամյակի սկիզբ), դանակներ և նիզակի ծայրապանակներ (մ. թ. ա. VII-VI դդ.), մի խումբ այլ ապարանջաններ (բևորոշ՝ մ. թ. ա. V-IV դդ.), փաստագրում են հնագույն պատմության վաղ բրոնզի դարից միջև առաջին հազարամյակի կեսերը կայուն, գրեթե անմիջարկելի մշակութային շարունակականության մասին:

Ամրոցի և մասնավորապես Մեծ բերդի տեսքը արևելքից

Հատված՝ Բջնիի դամբարանադաշտի պեղումներից

Բջնիի հնագույն պատմությանն առնչվող բազմաթիվ նյութեր հայտնաբերվել են նաև 2004 թ.՝ այստեղ աշխատանքներ ծավալած ԵՊՀ հնագիտական արշավախմբի կողմից: Միջնադարյան ամրոցից գտնված մ. թ. ա. I դ. բնորոշ սև լաքապատ խեցեղենի բեկորները թույլ են տալիս ենթադրել, որ տարածքը բնակեցված է եղել նաև անտիկ շրջանում:

Փոքր բերդի երկշար պարսպապատերը՝ հյուսիս-արևմուտքից

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲՋՆԻՆ

Միջնադարի գրավոր աղբյուրներում Բջնին հիշատակվում է որպես գյուղ, ավան, բերդ, իշխանավան, ամրոց, թեմական առաջնորդանիստ, բերդաքաղաք և քաղաք:

Բջնիի վերաբերյալ մատենագրական առաջին հիշատակությունը թողել է V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցին՝ անվանելով այն «երևելի գյուղ»: Խոսելով V դ. հայ-պարսկական պատերազմների մասին՝ Նա հաղորդում է սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի հորդորով հայոց բանակի՝ սեփական ուժերով թշնամուն դիմակայելու որոշման մասին, ինչն ամրագրվում է երդմամբ: Երդմնակալը, ինչպես հայտնում է Ղազար Փարպեցին, դառնում է զինվորագրյալ բջնեցի Աթիկ քահանան. «Եւ մատուցեալ յառաջ սրբոյ քահանային, որում անունն էր Աթիկ, որ էր ընդ Նոսա ի բանակին, այր բանիբուն բանիւ և խորհրդապահ սրտիւ, յերևելի գեղջեն, որ կոչի Բջնի...»:

Արդեն VII դարում Բջնին պատմագրության մեջ հիշատակվում է որպես ամրոց: Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչ կաթողիկոսը, խոսելով Հայոց Եզր կաթողիկոսի և Հովհան վարդապետ Մայրավանեցու փոխհարաբերությունների մասին, նշում է վերջինիս կողմից կառուցված և ներկայումս Կոտայքի մարզի Սոլակ գյուղում գտնվող Մայրավանքի տեղադրությունը՝ «ի ծործորս լերինս ամրոցին Բջնոյ»:

Բջնիի առավել զարգացման և պատկան տարածքների ընդարձակման գործընթացը սկիզբ է առնում X դ. կեսերին, երբ Պահլավունիները ժառանգում են Վարաժնունիք գավառը: Ժամանակի ռազմական պահանջներին համապատասխան՝ Բջնին վերաշինվում է որպես պաշտպանական ամուր հենակետ և դառնում ոստան, այն է՝ իշխանանիստ: XIII դ. պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդմամբ՝ Բջնին վերաշինում է Վասակ Պահլավունիի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը. «Իսկ Մոնոմախն, որ կալաւ զՓագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի... Սա է որդին Հոլում Վասակայ՝ շինողին Բջնոյ...»:

Հոր ամրոցաշինական աշխատանքներին հաջորդում է որդու՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու կողմից 1031 թ. Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը՝ որպես թեմական կենտրոն: Հայոց եկեղեցու նվիրապետական իր նշանակալի դիրքով առավելապես հայտնի առաջնորդանիստ եկեղեցին եղել է Նաև միջնադարյան հայ գրչության և դպրության խոշոր կենտրոն՝ անվանվելով «Մագիստրոսի ճեմարան»:

1072 թ. Բջնին գրավում են սելջուկները և հանձնում Շադդադյան կոչվող քրդական ցեղերին: Այն ազատագրվում է միայն 1201 թ.՝ Չաքարյանների կողմից: Կարևոր այդ իրադարձության մասին պատմական տեղեկություններ է հայտնում Վարդապետ Արևելցին (XIII դ.). «Յաւուրս ժամանակաց այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Չաքարէ և Իւանէ, որդիք Սարգսի... և զի արիագոյնք էին, յառաջեցին օր ըստ օրէ ի բարձ և ի պատիւ... եւ վեց հարիւր յիսուն թուին (1201 թ.) առին զԲջնի... բերդաքաղաքն»: Վարդան Բարձրբերդցին (1260-1326 թթ.) և Ստեփանոս Օրբելյանը (1250-1303 թթ.) իրենց աշխատություններում նույնպես հաստատում են այս տեղեկությունը: Այդ մասին վկայաբանում են Նաև Իվանէ և Չաքարէ Չաքարյանները Հաղարծինի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթի արևմտյան մուտքի վրա թողած արձանագրությամբ. «Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի, յազգէ Բագրատունեան՝ Իւանէի և Չաքարէի, յորժամ Նախախնամութիւն Աստուծոյ Էհաս յարարածս և ետ Նաւարառին տիրել սեփական ժառանգութեան Նախնեաց մերոց՝ ետ ի ծեսս մեր յառաջ անառիկ դղեակն Անբերդ և զթագաւորանիստ քաղաքն Անի և ապա զամուրն Բջնի...»:

Լայնածավալ իշխանապետության սահմաններում Իվանե Չաքարյանի իշխանանիստը՝ մինչև Դվին փոխադրվելը, դառնում է ազատագրված Բջնին, ինչը զարկ է տալիս բերդաքաղաքի զարգացմանը: Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորի արձանագրության համաձայն՝ արդեն 1209 թ. իրականացվում է վերջինիս վերանորոգումը. «Թվ. ՌԾԸ. Յաշխարհակալութեան քաջաց և յաղթողաց՝ մեծ շահնշահաց Չաքարէի և Իւանէի, որդւոց Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան Վրթանէսի, ես՝ մեղուցեալ ծառա Աստուծոյ Վահրամս... շինեցի զիշխանաւանից մեծ եկեղեցին յանուն Սուրբ Աստուածածնին. և զայս Աստուածածնիս Նորոգեցի սալով, որ ի բնէ չէր սալած...»:

Վարդան Բարձրբերդցին հայտնում է 1225 թ. Խորեզմի շահ Ջալալեդինի կողմից Բջնիի գրավման մասին: Մեծապես տուժած Բջնիի բնականոն կենսակերպին վերադառնալու մասին են վկայում 1303 և 1306 թթ. վիճագրերը, որոնք արձանագրված են վանքի հարավային պատի վրա: Այնուհետ՝ Եղվարդում ընթորինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում Բջնին վկայվում է որպես քաղաք, ինչն արդեն խոսում է բնակավայրի զարգացման և բարգավաճման մասին:

1386 թ. Բջնիի վրա է հարձակվում Լենկթեմուրը՝ ավերելով և հրդեհելով այն: Սպանվում է վանքի առաջնորդ Վանական վարդապետը: Այս մասին հաղորդում են Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցին (1349-1425 թթ.) և Թովմա Մեծոփեցին (1378-1446 թթ.) իրենց աշխատություններում:

Բջնին կրկին վերականգնվում է XV դ. 30-ական թթ. և սկսում բարգավաճել: 1432 թ. Բջնիում ընթորինակված Ավետարանի հիշատակարանը խոսում վկայություն է այդ մասին. «...Ի տոյն ժամանակի, յեպիսկոպոսութեան արհիական Աթոռոյս Բըջնոյ Տէր Յովհանէսի, ես Ծատուր՝ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, Նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բջնւոյ, և ամուսին իմ Սարիբէլ՝ հասեալ ի ժամ ծերութեան, ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս՝ ջերմեռանդ սիրով ստացաք զՍուրբ Աւետարանս՝ մեզ և Նախնեաց մերոց յիշատակ յաւիտեանական: Եւ ընծայեցաք զսա մեծ սիրով արհիական աթոռոյս Բջնոյ և երկնահագէտ մաւրս լուսոյ Սուրբ Աստուածածնիս, յիշատակ հոգւոց մերոց»:

Սկսած XVII դ.՝ Բջնիի քաղաքային և եկեղեցական կյանքն անկում է ապրում: Առաքել Դավրիժեցին (1590-1670 թթ.), խոսելով Շահ-Աբբաս (1571-1629թթ.) Պարսից արքայի աղետաբեր արշավանքների մասին, անդրադառնում է Բջնիի թշվառ ու լքված վիճակին. «Եւ ի գիւղն՝ զոր Բջնի ասեն, ճանապարհորդք ոմանք՝ որք ընդ այն ացանէին, տեսանէին զի ծուխ ելաներ ի տանէ միոյ»:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից տեղեկանում ենք, որ XVII դ. 30/40-ական թթ. Բջնիի վանքում վանականների թիվը հասնում է շուրջ երեսունի, ինչը վկայում է այստեղ վերստին ախուժացող կյանքի մասին:

1673 թ. Բջնի է այցելում ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը և օթևանում վանքում, իսկ 1700 թ.՝ բուսաբան Տուռնֆորտը, ով տեսնելով տեղի ավերակները՝ ենթադրում է, որ այստեղ գոյություն է ունեցել ընդարձակ ու ծաղկուն քաղաք:

Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը

ԲԶՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԱՊԱՆ

Բջնի ամրոցի վերաշինմանը հաջորդում է Պաիվապոլսիների կողմից Ս. Աստվածածին վանքի հիմնումը, որը 1031 թ. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի «արձանագրով» և շրջաբերականաւ» և Սմբատ-Հովհաննես Հայոց արքայի հրամանով հաստատվում է որպէս առաջնորդանիստ՝ իր թեմական սահմաններով: Այդ մասին վկայում է վանքի հարավային պատի վիմական արձանագրությունը. «Թ. ՆԶ. (1031 թ.) Շնորհիւն Աստուծոյ այս հրամանք է իմ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի և Սմբատայ շահնշահի, որ հաստատեաց զեպիսկոպոսարան ի Բջնի քաղաքի զՍուրբ Աստուածածինս՝ հիմնարկեալ կատարեաց Գրիգոր իշխանաց իշխան, որդի Վասակայ. և տուաւ վիճակ ի Սուրբ Աստուածածնիս ի Փոշահանից մինչև ի Նիգ. և Դիւատուն... և Աղստն. և տուաք գաւազան և Սուրբ Նշան և Աթոռ:

...Եւ արդ՝ այս Է բնական և առաջին սահմանահատ վիճակ և Աթոռ զոր հաստատեցաք արձանագրով և շրջաբերականաւ զսահմանահատ վիճակի սորա, որ Է յարևելից ի Ծար գետոյ մինչև գետն Ախուրեան Անույ, և ի հիւսիսային յԱղստև...»:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (990-1058 թթ.) «Թղթեր»-ում Ասորոց կաթողիկոսին ուղղված պատասխան գրության մեջ տեղ գտած արժեքավոր տեղեկության համաձայն՝ Բջնիի թեմակալ առաջին առաջնորդն եղել է Եփրեմ արքեպիսկոպոսը:

Վերոբերյալ արձանագրությունից հետևվում է, որ Բջնիի թեմն ընդգրկում էր Գեղամա ծովից մինչև Ախուրյան գետը, հյուսիսից՝ մինչև Գուգարք նահանգի Ձորոփոր կամ Կայենո գավառը, հարավից՝ մինչև Վարաժնունիքի բուն սահմանը: Թեմական հիշյալ ընդարձակ տիրույթները խոսում են Բջնիի եպիսկոպոսական աթոռի XI դ. կեսերին ունեցած ազդեցիկ հեղինակության մասին: Դա փաստում է նաև այն իրողությունը, որ 1066 թ. կաթողիկոսական ընտրություններն անցկացվում են Բջնիում, երբ Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում տեղի առաջնորդ և Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Գրիգոր Բ. Վկայասերը:

Այսօրինակ զարգացման հանգրվան է դիտարկվում նաև այն իրողությունը, որ արդեն XII դ. առաջին քառորդին Բջնին դառնում է Հայաստանյայց Եկեղեցու Արևելյան չորս կարևորագույն, ըստ Էության՝ կաթողիկոսական աթոռապահ չորս եպիսկոպոսական աթոռներից մեկը:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին և թռչնի պատկերով քանդակազարդ բեկոր Բջնիից

Խաչքար՝ Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում

Քեսունի Կարմիր վանքում (Կիլիկիա), ուր հաստատվել էր Հայոց կաթողիկոսարանը, 1114 թ. գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովը սահմանում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության և հաստատման նոր կարգ, ըստ որի՝ կաթողիկոսական աթոռը մնում էր նորաստեղծ հայկական ինքնիշխան տերության սահմաններում, բայց յուրաքանչյուր կաթողիկոսի ընտրություն պիտի վավերացնեին Հայոց եկեղեցու Արևելյան չորս «գլխաւոր աթոռներ»-ը: «...Յայս ժողով, - գրում է Միքայել Չամչյանը, - սահմանեցաւ այն կանոն, զի ընտրութեան կաթողիկոսի լիցի միաձայն հաւանութիւն չորից գլխաւոր աթոռոց արքեպիսկոպոսաց՝ որ ի Մեծն Հայս, այս են՝ Բջնոյ, Հաղբատայ, Թաղէոսի վանաց, որ յԱրտագ, եւ Ստաթեւու կամ Տաթեւու, եւ եղաւ վճիռ՝ զի առանց հաւանութեան սոցա անվաւեր լիցի ընտրութիւնն»:

Բջնիի եպիսկոպոսական աթոռի նմանօրինակ վերելքը պայմանավորվում է քաղաքական այն կարևորությամբ, որը ծեռք է բերում Բջնի ամրոցը XI դ. երկրորդ կեսին:

Անիի թագավորության անկումից հետո՝ Արևելյան Հայաստանի յուրօրինակ քաղաքական կենտրոն է դառնում Բջինի՝ իր անառիկ ամրոցի, ռազմավարական կարևոր դիրքի, բայց, հատկապես, երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքում ունեցած առանցքային դերակատարության շնորհիվ: Այս ժամանակամիջոցում, ինչպես կարծում է Պ. Հակոբյանը, տեղի է ունենում Բջինի թեմի աննախադեպ ընդարձակում Արարատյան Հայրապետական թեմի հետ միավորման շնորհիվ: Այդ մասին վկայությունները հաղորդվում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ XIII և XIV դդ. հայերեն ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում: 1267 թ. միացյալ թեմի առաջնորդ է հիշատակվում Բջնո Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, ով «ունէր վերատեսչութիւն այցելական դիտման քահանայական դասու, կատարող պետութեան Այրարատեան նահանգին, ներկայան ունելով զամուրն Բջնի»: Թեմակալ լույս առաջնորդ Ձագավանից Ժողովի ժամանակ (1270 թ.) հիշատակվում է Բջնո և Վիրապավանից միացյալ թեմերի, իսկ 1284 թ.՝ միայն Արարատյան գավառի առաջնորդ: XIV դ. վերջավորության՝ շուրջ 1390 թ. Արարատյան թեմը կրկին Բջնո աթոռի հետ էր, որը կառավարում էր մեկ առաջնորդ՝ «Յաջորդ Բջնոյ և Այրարադին Մանուէլ»:

Եկեղեցավարչական տիրույթում Բջնիի աթոռի նմանօրինակ զարգացման համար նպաստավոր պայման, թերևս, բացի քաղաքականից՝ հարկավոր է դիտարկել նաև այն հանգամանքը, որ Հայոց կաթողիկոսարանը, որի տիրույթն էր Արարատյան Հայրապետական թեմը, գտնվում էր Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Կիլիկիայում:

Այս ժամանակամիջոցում Բջնիի աթոռի խոշորացմանը զուգընթաց, նվազում է, սակայն, Բջնիի վարչաքաղաքական նշանակությունը: Բջնո և Արարատյան Հայրապետական միավորված թեմական դրությունը շարունակվում է մինչև XV դ. սկզբները, երբ Բջնին կորցնում է իր վարչաքաղաքական և այդպիսով նաև՝ եկեղեցավարչական ազդեցիկ դերն ու նշանակությունը՝ զիջելով տեղը Երևանին: Միավորված թեմական առաջնորդանիստը նախ տեղափոխվում է Երևան, ապա տեղի է ունենում թեմերի տրոհում, որին Էապես նպաստում է 1441 թ. Հայոց Հայրապետության վերահաստատումը Ս. Էջմիածնում:

Ոսկան Երևանցու (1614-1674 թթ.) կազմած Հայոց եկեղեցու նվիրապետության վիճակագրական ցուցակի համաձայն՝ Բջնիի արքեպիսկոպոսության առաջնորդանիստը XVII դ. գտնվում էր Ծաղկունյաց ձոր գավառում և իր ենթակայության տակ ուներ չորս եպիսկոպոսություն՝ Հայրուվանք (Գեղարքունի գավառում), Կեչառվաց վանք (Ծաղկունյաց ձոր գավառում), Շաղվազուվանք (Ծաղկունյաց ձոր գավառում, ավերված է) և Սևան (Ծաղկունյաց ձոր գավառում): Առաքել Դավրիժեցին (1590-1670 թթ.) իր «Պատմության» մեջ առանձին գլխով ներկայացնելով «Վասն նորոգութեան անուանի վանօրէից եւ շինութեան բազմաձախ եւ մեծավայելոյ եկեղեցեաց»՝ հիշատակում է Բջնիի Ս. Աստվածածին տաճարի վերականգնումը 1643 թ.՝ Փիլիպոս եպիսկոպոսի կողմից, ինչպես նաև նրա հաջորդի՝ Մովսես Բջնեցու կողմից՝ մոտակա վանքի ու շրջափակող պարսպի վերակառուցումը:

Երեմյա աբեղա Օշականցու (XVIII դ.) կազմած թեմական «Ուղեցույց»-ում «Բճնու վանից» թեմապատկան տիրույթները ներկայացվում են երկու՝ Կոտեից և Ծաղկունյաց գավառներում, ընդ որում առաջնորդանիստ Բջնին հիշատակվում է առաջինի սահմաններում:

XIX դ. Բջնիի առաջնորդանիստ Ս. Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրվում է: Վանքի պարսիսպներից ներս կառուցվում են առաջնորդարան, ուսումնարան, շտեմարան, վանական խցեր: Խորհրդային իշխանության սկզբնական շրջանում լքված ու վնասված եկեղեցին նորոգվում է 1946, ապա 1957 թթ.:

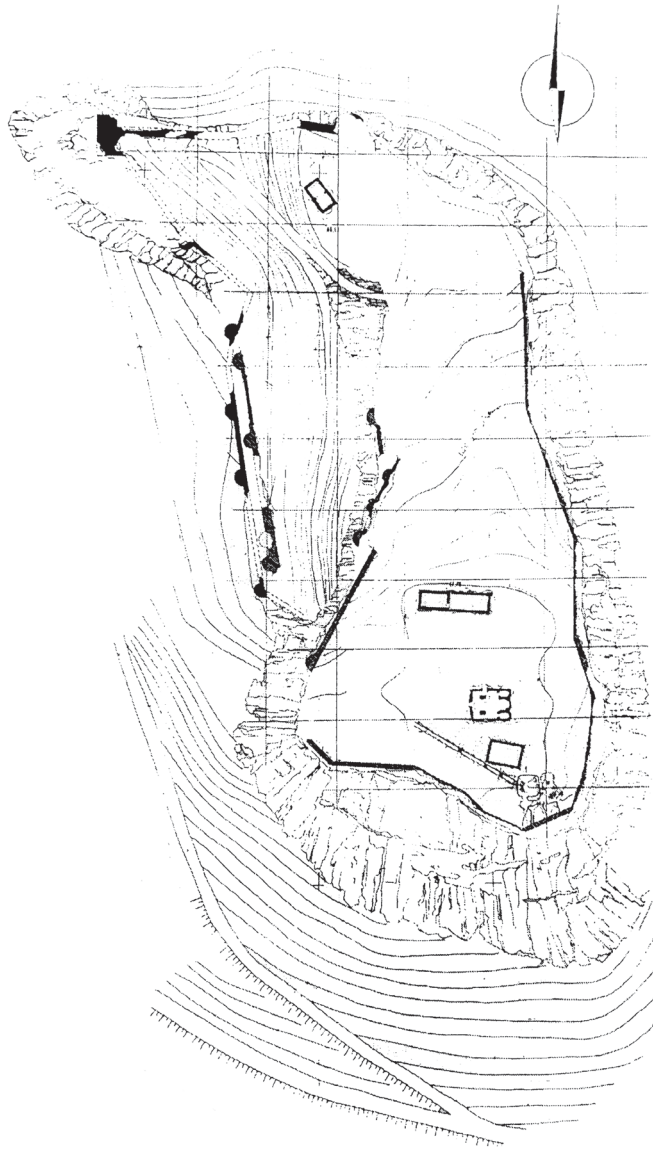

Բջնի ամրոցի ընդհանուր հատակագիծը

Ամրոցը հարավ արևմտյան կողմից

ԲՋՆԻ ԱՄՐՈՑԻ ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Միջնադարյան հայկական ամրոցաշինության նշանավոր Բջնի ամրոցը գտվում է անմատչելի ժայռերով պարուրված բարձրադիր հրվանդանի վրա՝ համառուն գյուղի արևելյան մասում: Տեղակայված լինելով Հրազդան գետի աջ ափին՝ այն իշխող դիրք ուներ գետահովտի նկատմամբ: Հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Բջնի ամրոցը, ներառվելով Պաղատիկոսյան իշխանության տիրույթում, X-XI դդ. մեծապես վերաշինվել և դարձել է Հայաստանի կարևորագույն ամրոցներից մեկը միջնադարում, ինչին նպաստում էր նաև Բագրատունիների թագավորության Անի մայրաքաղաքը հարավից պաշտպանող կենսական հենակետ լինելու հանգամանքը:

Ամրոցի հյուսիսային պարսպաշարից պահպանված հատված

Հայոց իշխանաց իշխան Վահրամ Պաիվադունու եղբայր Վասակ Սպարապետի (Վասակ Հոլում) և նրա որդի Գրիգոր Մագիստրոսի օրոք կառուցվում են Բջնի ամրոցի հզոր կրկնապարիսպները, որով իշխանանիստը ստանում է ավարտուն տեսք: Բնական բացառիկ նպաստավոր դիրքի շնորհիվ՝ Բջնի ամրոցը միջնադարյան Հայաստանի առավել անառիկ պաշտպանական համալիրներից էր:

Հատկանշական է, որ մայրաքաղաք Անիի և ավատատիրական Հայաստանի մեկ այլ կարևոր կենտրոն Դվինի հետ զարգանում էին հայկական հոգևոր և աշխարհիկ կենտրոնները՝ Ամբերդը, Բջնին, Տիգնիսը և այլն: Կառուցվում էին քաղաքացիական և եկեղեցական շինություններ, պաշտպանական, ինժեներական կառուցվածքներ:

Ավատատիրական կենտրոնների ճարտարապետական պատկերի բնորոշիչներն էին բնական անառիկ դիրքերում կառուցված ամրոցները, դղյակները՝ ամրացված հզոր պարիսպներով, դիտաշտարակներով: Միջնադարյան բերդերն ու ամրոցները հաճախ հանդիսանում էին ապահով վայրեր, ուր կենտրոնանում էին արհեստներն ու առևտուրը, դրանք ոչ միայն վարչական ու քաղաքական, այլև տնտեսական հանգույցներ էին:

Բջնի ամրոցի գլխավոր մուտքը հյուսիսային կողմից է: Հարավից, արևելքից և մասամբ՝ արևմուտքից, պաշտպանված է խոր վիհերով, իսկ հյուսիսից և արևմուտքից՝ կոպտատաշ որձաքարերով և կրաշաղախով կառուցված կիսաբոլոր աշտարակակիր պարսպապատերով: Ամբողջ բերդատարածքը բաժանված է երկու՝ Մեծ և Փոքր մասերի: Ամրոցն ունեցել է խիտ կառուցապատում. նշմարելի են բազմաթիվ շինությունների ավերակներ ու հետքեր:

XI դ. կեսերին սելջուկների արշավանքները Բջնի՝ հաջող ետ են մղվել Գրիգոր Պահլավունու կողմից: Այնուամենայնիվ, 1072 թ. սելջուկներին հաջողվում է գրավել և կողոպտել Բջնին: Մատթեոս Ուռհայեցին Բջնին անվանում է «մեծ ամրոց»: Այստեղով է անցել Դվինից Պարտավ և Տփլիսի ձգվող առևտրական տարանցիկ ուղին, որը մեծապես նպաստել է բերդաքաղաքի բարգավաճմանը: Ամրոցն իր հսկողության տակ էր պահում բնակավայրն ու կիրճով անցնող հին ճանապարհը:

Չաքարյանները 1201 թ. Բջնին ազատագրում են սելջուկյան տիրապետությունից, որը շուտով դառնում է աթաբեկ Իվանե Չաքարյանի աթոռանիստը: Այս ժամանակաշրջանում Բջնի բերդաքաղաքում, ինչպես այն անվանում է Վարդան վարդապետը, շինարարություն է կատարվել: Բջնին, որպես քաղաք, ուներ համապատասխան քաղաքային պաշտոնություն, բնակչությունը վճարում էր գանազան քաղաքային հարկեր, ինչպես օրինակ՝ ամիրահարկ (քաղաքապետի օգտին գանձվող հարկ), մահկանա (ըստ երևույթին ջրաղացներից գանձվող հարկ), դամդա (վաճառականներից գանձվող հարկ) և այլն:

XIII դ. Բջնին ընդարձակ քաղաք էր: XIV դ. Չաքարյաններից Շահնշահ Գ-ը կարճ ժամանակով տիրելով Բջնիին՝ որոշ շինարարական և վերականգնողական աշխատանքներ է իրականացնում: Արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ քաղաքը 1358 թ. ավերածությունների է ենթարկվել թաթարների կողմից: Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ Բջնին պաշարում է Լենկթեմուրը, ցուցաբերված համառ դիմադրությունից հետո՝ 1387 թ. բերդը նվաճվում է: Չնայած բազմաթիվ ավերածությունների՝ 1487 թ. գրված մի հիշատակարանում ամրոցն անվանվում է «աստվածաբնակ և անառիկ դղյակ Բջնոյ», ինչը խոսում է բերդի շարունակական բնակեցված լինելու մասին: XVII դ. Բջնին հիշատակվում է ջալալիների թալանած բնակավայրերի շարքում: 1673 թ. Բջնի այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենն իր հուշերում այն նկարագրելիս որակում է ամրակառույց:

Ռազմական արվեստի կատարելագործման, նոր զինատեսակների մշակման, ինչպես նաև վառոդի, թնդանոթի և մի շարք այլ գյուտերի արդյունքում չարդիականացվող միջնադարյան ամրոցները կորցնում են իրենց երբեմնի ռազմավարական և պաշտպանական նշանակությունը: Այս հանգամանքն իր ազդեցությունն է ունենում նաև Բջնի ամրոցի վրա, որը XVI-XVII դդ. ընթացքում ավերվում և ամայանում է:

ՄԵԾ (ՎԵՐԻՆ) ԲԵՐԴԸ

Ինչպես արդեն հիշատակեցինք՝ ամրոցը բաժանված է Մեծ և Փոքր մասերի: Ընդհանուր բերդատարածքն ունի արևելքից արևմուտք թեքվածություն, ինչն էլ տրամաբանորեն թելադրել է սույն բաժանումը: Մեծ բերդը Փոքր բերդի նկատմամբ բարձր է 10-15 մ, զբաղեցնում է ամրոցի հիմնական տարածությունը՝ մոտ 14.000 մ² մակերեսով: Երկու հատվածները միմյանցից առանձնացվել են պարսպաշղթայով, իսկ միջնամասում դարպասով:

Հրվանդանը համեմատաբար մատչելի է հյուսիսից, սակայն բնական պաշտպանվածության պակասը լրացվել է ի հաշիվ կոպտատաշ որձաքարերով և կրաշաղախով կառուցված պարսպապատերի: Պարիսպների մի մասը, չնայած բազմաթիվ փորձությունների, պահպանվել է մինչ այսօր: Կիսակլոր աշտարակներով հզորացված պարսպապատի երկարությունը 120 մ է, իսկ պահպանված հատվածների բարձրությունը՝ 12-15 մ:

Գլխավոր դարպասի մուտքը հյուսիսից է՝ պարսպաշղթայի կենտրոնական հատվածում: Ամրոց տանող թեքուղին կազմված է քարի և հողի լիցքից, այն, բացի հիմքերից, ներկայումս ավերված է: Ճանապարհը դարպասից շարունակվում է հարավ արևմտյան՝ դեպի Փոքր և հարավ արևելյան՝ Վերին ամրոցահատվածներ տանող ուղղություններով: Ներամրոցային ճանապարհների եզրերը տեսանելի են նաև այսօր:

Մեծ բերդն արևելքից և հարավից օղակող վիհն ունի շուրջ 100-120 մ խորություն:

Պահլավունիների օրոք կառուցված պարիսպները հետագայում վերանորոգվել և ամրացվել են Հաքարյանների տիրապետության շրջանում՝ ընդհուպ XIV դ., տեղ-տեղ երեսպատվել նոր հաստահեղույս պատերով: Ամրոցի հիմնական շինությունները՝ պալատական շենքը, եկեղեցին և ամբարը, տեղակայված են Մեծ բերդի հարավային կողմում՝ ընդարձակ հրապարակի վրա: Պեղումները ցույց են տվել, որ հրապարակը սալիկապատված է եղել 20x20 սմ չափի թրժած աղյուսներով: Վերին բերդում իրականացված ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ բերդի արևմտյան եզրին՝ պարսպի վերնամասին կից բացվել է արտադրական նշանակություն ունեցող սենյակների շարք, որոնցում գտնվել են թոնիրներ: Մեկ այլ մոնումենտալ շենք պեղվել է 1970-ական թթ. Վերին բերդի հյուսիսային կողմում՝ պարսպի հարևանությամբ:

Մեծ բերդը վերևից, հյուսիսից հարավ շինություններն են՝ պալատական սենյակները, Ս. Խաչ եկեղեցին և հացահատիկի ամբարը

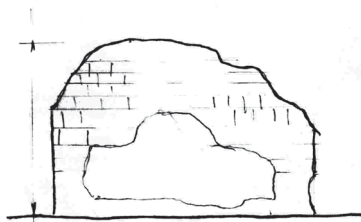
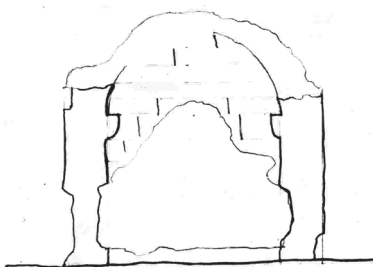
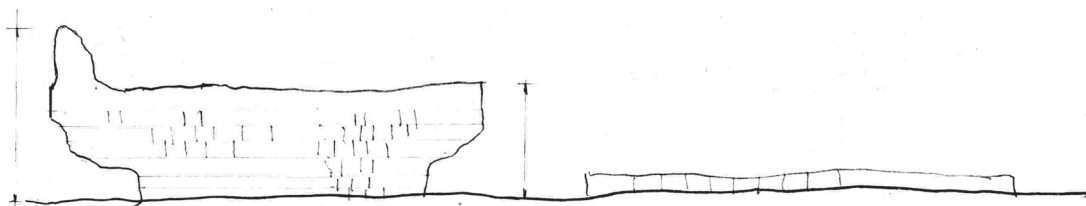
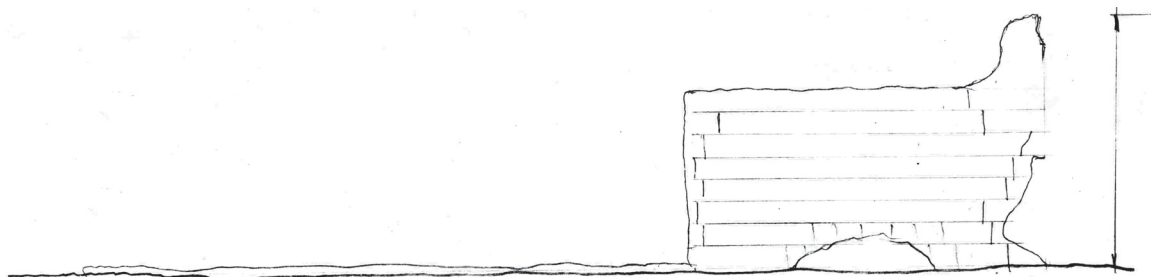

Պալատական շենքի ընդհանուր տեսքն արևելքից

ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ՍԵՆՅԱԿՆԵՐԸ

Պալատական շենքը գտնվում է Վերին բերդում մասամբ պահպանված մյուս շինությունների հարևանությամբ: Ուղղանկյուն հատակագծով թաղակապ, երկդաշիվ շինություն է: Շիկավուն և սև սրբատաշ տուֆ քարերը միմյանց կապակցվել են կրաշաղախով: Թվագրվում է X դ.: Բաժիններից մեկը նախատեսված է եղել պաշտոնական ընդունելությունների համար, իսկ մյուսն ունեցել է առանձնասրահի նշանակություն:

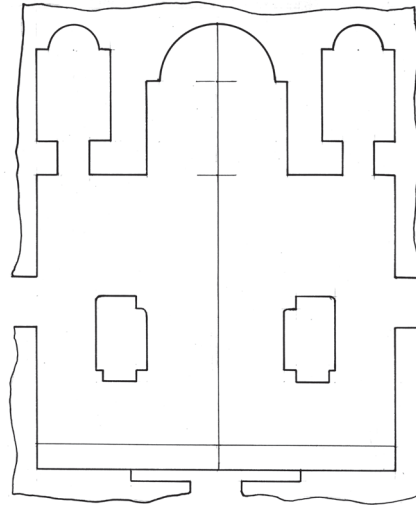

Պալատական շինության հյուսիսային և հարավային ճակատները, կտրվածքը, արևմտյան ճակատը և տեսքը՝ արևելքից

Ս. Խաչ եկեղեցու տեսքը վերևից և հատակագիծը

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պալատական շինություններից փոքր-ինչ հարավ՝ տեղակայված է Ս. Խաչ եկեղեցին։ Թվագրվում է X դ. և, ըստ երևույթին, կառուցվել է Նախկինում այստեղ գոյություն ունեցած վաղմիջնա-դարյան եկեղեցու (IV-V դդ.) տեղում։ Վերջինիցս միայն մեկ քար է պահպանվել։ Նոր եկեղեցու շինարարության ժամանակ օգտագործվել են Նախորդի քարերը։ Ս. Խաչ եկեղեցին ներկայումս ավերված է. պահպանվել են միայն հուշարձանի հիմքերը, որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել շինության կառուցվածքի մասին։ Այն ունեցել է խաչաձև հատակագիծ և կենտրոնագմբեթ հորինվածք։ Չորս խոշոր մույթերից մի զույգը եզերում է ավագ խորանն արևելքում։ Խորանի հյուսիսային և հարավային կողմերում կառուցված են երկու փոքր ավանդատներ։ Տեղում առկա վաղմիջնադարյան շինության հետքերը, ինչպես նաև Փոքր բերդում հայտնաբերված անտիկ և վաղմիջնադարյան գտածոները հնարավորություն են տալիս եզրակացնել ամրոցի տարածքում Նախկինում գոյություն ունեցած բնակավայրի մասին։

Ս. Խաչ եկեղեցու հիմնապատերը և մուտքը՝ արևմուտքից

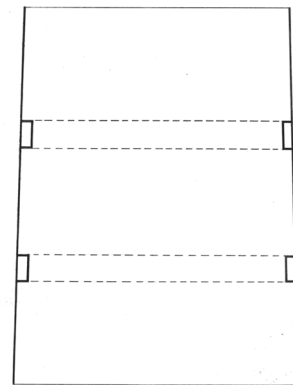
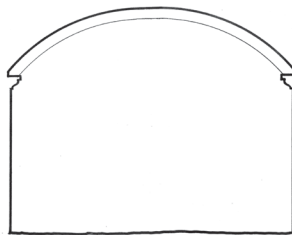
Հացահատիկի ամբարը՝ հյուսիս-արևմուտքից, լայնակի կտրվածքը և հատակագիծը

ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԻ ԱՄՔԱՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետության մեջ առանձին խումբ են կազմում արտադրական և տնտեսական շենքերը, որոնց հետագա ուսումնասիրությունները կարող են պատկերացում տալ արտադրական որոշ ճյուղերի տեխնոլոգիական ընթացքի կազմակերպման մասին: Բջևի ամրոցի Վերին բերդի հատվածում եկեղեցուց անմիջապես հարավ, բացվել է բազալտե քարերով կառուցված և կրաշաղախով սվաղված հսկայական գետնափոր մի շինություն: Թաղածածկ այս կառույցը, ըստ երևույթին, կիրառվել է որպես հացահատիկի ամբար (որոշ աղբյուրներում կարծիք է հայտնվում սույն շինության ջրամբար լինելու մասին): Այն հատակագծում քառանկյուն է, եկեղեցու և պալատական շինության հետ ունի գրեթե նույն ժամանակագրությունը:

Փոքր բերդի պարիսպները հյուսիսային կողմից

ՓՈՔՐ (ՄՏՈՐԻՆ) ԲԵՐԴԸ

Ամրոցի ցածրադիր մասում տեղակայված է Փոքր բերդը, որն ունի 1200-1500 մ² մակերես: Ամրոցի այս հատվածն առանձնանում է իր հզոր, երկշար պարսպապատերով: Փոքր բերդն արևելքում Մեծի հետ միացման հատվածում ստանում է կիսակլոր կառուցվածք: Ուղիղ գծով պահպանված պարսպաշարի երկարությունը մոտ 100 մ է: Ինչպես հյուսիսային պարիսպների դեպքում, այստեղ նույնպես պարսպաշղթան ամրացվել է կիսակլոր բուրգերով՝ յուրաքանչյուր շարքում չորսական: Աշտարակների հիմնական դասավորվածությունն այնպիսի է, որ երկու շարքերում առկա բուրգերը հաջորդում են միմյանց փոխլրացնելու միջոցով: Պաշտպանական նկատառումներով երկրորդ շարքի պարիսպները ավելի բարձր են ճակատային պարիսպներից: Փոքր բերդը կարևոր նշանակություն է ունեցել հակառակորդին դիմակայելու տեսնակյունից: Բերդի արևմտյան կողմը, բնական դիրքից ելնելով, չուներ նույնանման անառիկ կառուցվածք, ինչով առանձնանում էր Վերին բերդը: Այս հանգամանքը թելադրել է պաշտպանական ծավալուն ամրությունների շինարարությունը:

Ստորին բերդը նաև խիստ կարևոր էր պաշարման ժամանակ՝ արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու տեսնակյունից: Ամրոցի պաշտպանները հաղորդակցման համար օգտվում էին հարավային մասում կառուցված գաղտնուղուց: Փոքր բերդի տարածքում հայտնաբերվել են նաև վաղմիջնադարյան ճարտարապետական մանրամասներ, անտիկ խեցեղենի բեկորներ: Ենթադրվում է, որ ամրոցի տարածքում բնակավայր գոյություն է ունեցել դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանում: Պեղումներից հայտնաբերված միմյանց հաջորդող չորս շերտերը վերաբերում են IX-XVI դդ. տեղում գոյություն ունեցած շենքերին: Հատկանշական է նոր բացվող հաստահեղույս տուֆակերտ շենքը, հավանաբար՝ պալատական: Ներսից երեսպատվել է շաղախով, առկա են նաև ջրամատակարարման կավե խողովակաշարեր: Ամրոցի ջրամատակարարմանը մեծ կարևորություն է տրվել. կավե փողրակներով կառուցված ջրատարով գետի ջուրը ինքնահոս բարձրացել է քարաժայռի գագաթ: 2003 թ. Փոքր բերդի արևմտյան եզրին պեղվել է հյուսիս-հարավ ձգվող չորս զույգ քառակուսի, ընդ որում առաջին քառակուսիների շարքը՝ կից լինելով պարսպին, զբաղեցնում էր կենտրոնական աշտարակների միջանկյալ գոտին:

Փոքր բերդի ընդհանուր համայնապատկերը

Ստորին բերդի արևմտյան կողմում պարիսպների մեջ բացվել է կրակակետ, այն կիրառվել է հակառակորդին հեռահար զինատեսակով հարվածելու նպատակով: Ըստ երևույթին, պարսպի ներսում շինություններն առնվազն երկհարկանի էին: Մոտ 3.5-4 մ ներքև, ենթադրվում է, եղել է պարսպին կից սենյակի ստորին հարկը՝ կրակակետով: Հատկանշական են գտնված մոտ 5 սմ տրամագծով թուջե գնդակները, որոնք, հավանաբար, ամրոցի ուղղությամբ են արձակվել փոքր թնդանոթից՝ արդեն ուշ միջնադարում:

Փոքր կամ Ստորին բերդը՝ Վերին բերդի տարածքից.
ամրոցի արևմտյան պարիսպները հարավ-արևելքից

Ամրոցի արևմտյան պարիսպները և գաղտնուղու մուտքը

ԳԱՂՏՆՈՒՂԻՆ

Փոքր կամ Ստորին բերդի հարավարևմտյան կողմում բուրգերով հզորացված պարսպաշրջայի մոտ, կառուցվել է դեպի Հրազդան գետը տանող թաղածածկ ու կամարակապ մուտքով գաղտնուղին: Միջնադարյան հայկական ամրոցներում գաղտնուղիների կառուցումը հնարավորություն էր ընձեռնում կապ պահպանել արտաքին աշխարհի հետ, պաշարման դեպքում ամրոցի բնակիչներին ապահովել ջրի և պարենի պաշարով: Գաղտնուղիներ են ունեցել Ամբերդը, Լոռի բերդը և այլ բերդաքաղաքներ: Տների և զանազան կառույցների շինարարության հետեվանքով՝ Բջնիի գաղտնուղուց այժմ պահպանվել է միայն մի հատված: Ներսում տարածությունը բավականին լայն է և բարձր, երեսպատված է եղել քառանկյուն՝ սրբատաշ և գոգավոր քարերով: Գաղտնուղին, որոշ մասնագետների կարծիքով, օգտագործվել է մինչև XIX դ.:

Բջնիում ձևավորված լեգենդի համաձայն ամրոցը և ներկայումս գյուղի կենտրոնում գտնվող Ս. Աստվածածին եկեղեցին կապված են եղել ստորգետնյա ճանապարհով, որով, պաշարման դեպքում, բերդի բնակչությանը օգնություն էին ցուցաբերում:

Գաղտնուղի տանող աստիճանները և ներսի տարածությունը

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՅԼ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշեցինք՝ Բջնի ամրոցն ունեցել է խիտ կառուցապատում, և ներկայումս ամրոցի տարածքում առկա են բազմաթիվ շինությունների և մոնումենտալ կառույցների հետքեր: Բջնիում պեղումներ իրականացվել են դեռևս 1928 թ.: 1977-1980 և 2003-2012 թթ. ընթացքում միջնադարյան ամրոցի և բրոնզեդարյան դամբարանադաշտի տարածքում ուսումնասիրություններ և պեղումներ է կատարել ԵՊՀ հնագիտական արշավախումբը (ղեկ.՝ Ի. Ղարիբյան): Արդյունքում հայտնաբերվել են միջնադարյան, Նաև բրոնզեդարյան մշակույթներին բնորոշ արժեքավոր նյութեր: Ամրոցի տարածքում հայտնաբերվել են վերը նկարագրված հիմնական շինությունները՝ Ս. Խաչ եկեղեցու հիմնապատերը, պալատական շենքը, գաղտնուղին, հացահատիկի ամբարը և այլն: Բնակելի թաղամասում բացվել են Նաև XIII-XV դդ. տների հետքեր: 2004 թ. Փոքր բերդի տարածքի ուսումնասիրությունների արդյունքում բացվել է կավե տոփանված հատակով, կրաշաղախով ծածկված և քարերով եզերված շինություն, ամենայն հավանականությամբ՝ հնձան: Այստեղ գտնվել են երկաթե պայտ, մատնոց, ուլունքի բեկոր: Պեղումներից ենթադրելի է, որ ամրոցի ստորին հարթակը զարգացած միջնադարում ունեցել է արտահայտված տնտեսական բնույթ: Նշված սենյակի հյուսիսային կողմում բացվել է մոտ կես մ խորությամբ հինգ թոնիր: 2003-2004 թթ. ամրոցում պեղվել է շինարարական երեք շերտ, որոնք վերաբերում են XI-XII, XIII-XIV, XV-XVII դդ.: Ամրոցի տարածքում 2007-2008 թթ. իրականացվել են պարիսպների վերականգնման և ամրակայման աշխատանքներ:

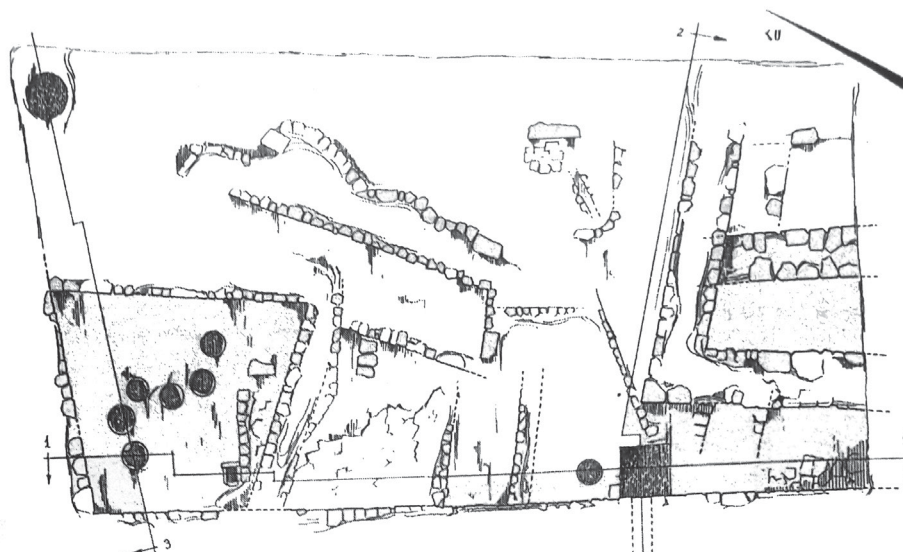
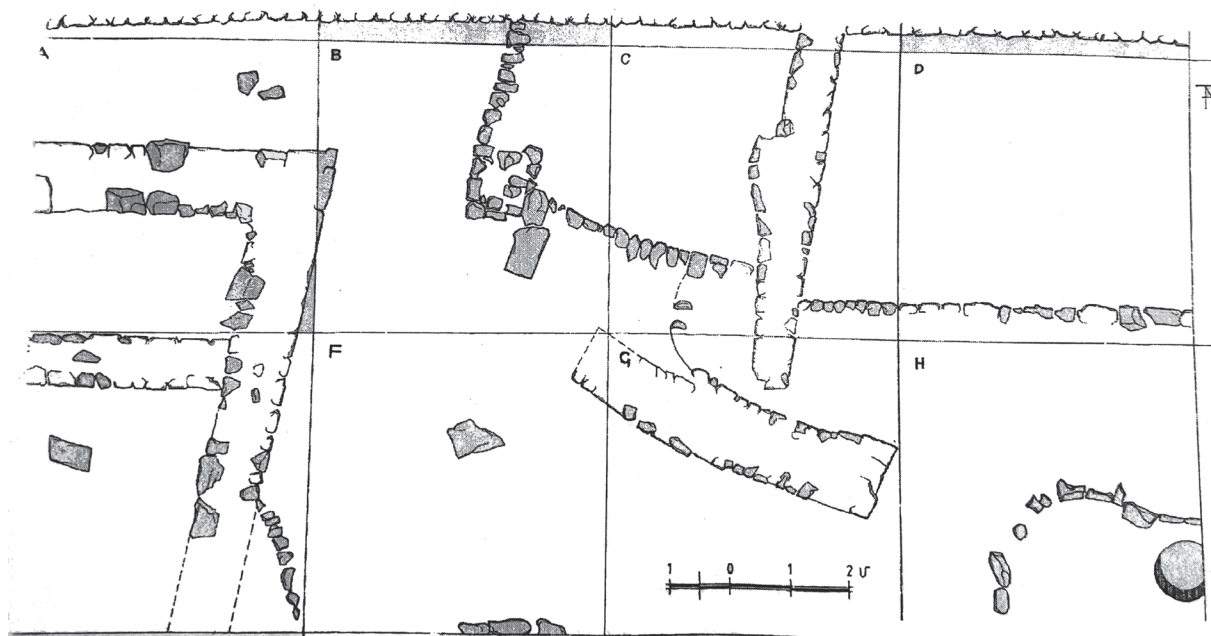
Հայտնաբերված մոնումենտալ շինությունները, գեղարվեստական ձևավորում ունեցող կավամանները, ջնարակած անոթները, ապակե ապարանջանները, մետաղյա կենցաղային իրերը և հնագիտական այլ նյութերը վկայում են զարգացած և հարուստ մշակութային շերտերի, ամրոցի բնակիչների բարձր ճաշակի մասին:

Բջնի գյուղի տարածքում 2003 թ. հայտնաբերվել է վաղմիջնադարյան Ս. Մինաս եկեղեցին: Նորահայտ հուշարձանը գտնվում է բնակավայրի հյուսիսային կողմում, լեռնային անտառածածկ լանջին: Պահպանված կառույցը բաղկացած է կոպտատաշ քարերով շարված երեք փոքր բաժանմունքներից, կից հայտնաբերվել է քառակող կոթող՝ տղամարդու հարթաքանդակով և «Բաբիկ» գրությամբ: Հուշարձանի վաղմիջնադարյան բնորոշ տարրերից են շրջանակի մեջ վերցված հավասարաթև խաչի պատկերը, ատամնավոր քիվը, խաղողի ողկույզներով, դրախտային թռչուններով զարդարված քառակող կոթողը:

Բջնի բնակավայրի հնագույն մշակութային շերտին են դասվում կիկլոպյան ամրոցը և բրոնզի ու երկաթի դարաշրջաններով թվագրվող դամբարանադաշտը, որոնք տեղակայված են Հրազդան գետի ձախափնյա հրվանդանին: Դամբարանադաշտը ի հայտ է եկել 1960-ական թթ.՝ հետախուզական աշխատանքների արդյունքում: Կիկլոպյան ամրոցի տարածքում մշակութային հետքերը վերաբերում են բրոզնի դարին՝ հասնելով անտիկ դարաշրջան:

Բջնիի հուշարձանների շարքում առանձնակի կարևորություն ունեն XI դ. Ս. Աստվածածին և վաղմիջնադարյան Ս. Սարգիս եկեղեցիները: Հիշատակության արժանի են Նաև Ս. Գևորգ եկեղեցին (XIII դ.), Ս. Հովհաննես մատուռը և մերձակա Կաթնաղբյուր կոչվող աղբյուրը, որին վերագրվել են հրաշագործ և բուժիչ հատկություններ: Բացի Նշվածներից՝ ժամանակակից գյուղի տարածքում կիսավեր կամ ավերակ վիճակում կան գրեթե մեկ տասնյակ պաշտամունքային կառույցներ և բազմաթիվ խաչքարեր:

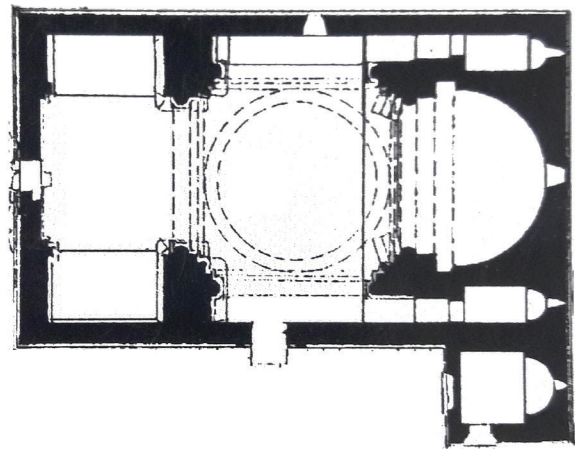
Բջնի ամրոցի ստորին հարթակի պեղված տարածքի հատակագծից՝
ըստ 2003 և 2004 թթ. պեղումների

ԲՋՆԻԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԲՋՆԻԻ Ս. Աստվածածին եկեղեցին 1031 թ. կառուցել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին՝ Պետրոս Ա. Գետադարձ կաթողիկոսի ու Հովհաննես-Սմբատ արքայի հրամանով: Եկեղեցին հայտնի է եղել «Մագիստրոսի դպրոց» անունը կրող կրթական և գիտական կենտրոնով, որտեղ ուսուցանել է Գրիգոր Մագիստրոսը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին նաև հայկական միջնադարյան գրչության և մանրանկարչության հայտնի կենտրոն էր: Կառուցվել է կրաշաղախով կապակցված կարմիր և դարչնագույն սրբատաշ քարերով: Պատկանում է գմբեթավոր դահլիճ տիպին, արևելքից արևմուտք ունի ձգված համաչափություններ: Խորանի երկու կողմերում կան մեկական երկհարկ ավանդատներ:

Արևմտյան պատին առկա են կամարակապ խորշեր, որմնամույթերի խոյակները զարդարված են ոլորազարդերով: Արևելյան ճակատը հարդարված է կամարակապ՝ կտրվածքում եռանկյունաձև երկու խորշերով: Ս. Աստվածածին եկեղեցու ուշագրավ մանրամասներից է շինության ներսում, պատերի պարագծով ձգվող քարե դարակը, ինչև, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է իբրև գրապահարան: Եկեղեցին պսակված է բազմանիստ թմբուկով և 32 եռանկյունաձև ճակտոններից կազմված հովանոցաձև վեղար ունեցող գմբեթով, որը հենված է սլաքաձև կամարներով կապված չորս հզոր որմնամույթերի վրա: Գմբեթի հակադիր կողմերում բացված են չորս լուսամուտներ: Ս. Աստվածածին եկեղեցին աչքի է ընկնում ներքին և արտաքին զուսպ և վայելուչ լուծումներով:

1939 թ. մասնակիորեն վերականգնվել են հուշարձանի պատերի ստորին շարվածքները: Հիմնովին վերանորոգվել և նախնական տեսքի վերականգնում է իրականացվել 1956-57 թթ.: Աստվածածին եկեղեցու արելյան պատին կցված է XIII դ. թվագրվող մատուռը, բակում բազմաթիվ են ճոխ զարդահարդարանքով ինքնատիպ խաչքարերը: Հուշարձանախումբը XVII դ. պարսպապատվել է մեծ և փոքր կիսամշակ որձաքարերով, պարիսպների անկյուններում առկա են կլոր բուրգեր:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ հարավ-արևելքից, XIII դ. կցված մատուռը և հատակագիծը

ԲՋՆԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԲՋՆԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ գտնվում է ամրոցից 300-400 մ հյուսիս-արևելք՝ ժայռի գագաթին: Կառուցված է կարմիր և գորշ սրբատաշ տուֆի մեծաչափ քարերից, որոնք ունեն կանոնավոր շարքեր, կապակցված են կրաշաղախով: Թվագրվում է VII դ.: Իր արտակարգ փոքր չափերի հետևանքով (Հայաստանի նմանատիպ հուշարձաններից ամենափոքրն է)՝ կառուցվածքային մանրամասները խիստ պարզեցված են՝ յուրատեսակ տրոմպերն անմիջապես դրված են գմբեթակիր կամարներին, որոնք և ծածկում են չափազանց կարճ խաչաթևերը: Այն Հայաստանում միախորան եկեղեցական կառույցներից ամենափոքրն է (3.35x2.95 մ, բարձ.՝ 5.0):

Եկեղեցու հատակագիծը խաչաձև է: Արևելյան խաչաթևը ներսից կիսաշրջանաձև է, մյուսները՝ ուղղանկյուն: Ութանիստ թմբուկը ավարտվում է վեղարավոր գմբեթով: Եկեղեցու առանձնահատկություններից է տրոմպերի կիրառումը՝ առանց առագաստների համադրության: Արևմտյան, հարավային ճակատներին և թմբուկի արևմտյան նիստին կան մեկական լուսամուտներ: Արտաքին ճարտարապետությունը պարզ է: Հարդարանքի միջոցներից կարելի է նշել ճակատները պսակող պայտածև քիվերը: Հնամենի ճարտարապետական լուծումներով է աչքի ընկնում արևմտյան խաչաթևում բացվող շքամուտքը: Հուշարձանը վերանորոգվել է 1970 թ.:

Ս. Սարգիս եկեղեցին (հյուսիս-արևմուտքից) մինչև 1970 թ. վերանորոգումը և այժմ

ԲՋՆԻԻ ԱՄՐՈՑԻ ԳԱՐՏՆՈՒՂՈՒ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԻ ԵԶՐԻՆ ԳՏՆՎՈՂ ՄԱՏՈՒՌԻ ՏԱՊԱՆԱՏԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Պ.գ.դ. Ի. Ղարիբյան, պ.գ.թ. Ն. Հակոբյան, պ.գ.թ. Ա. Գևորգյան
Հեղինակային իրավունքով իրականացվում է սույն հոդվածի անդրանիկ տպագրությունը:
Հոդվածը ներկայացնում է Բջնիում 2012-2014 թթ. հեղինակների իրականացրած
հնագիտական աշխատանքների արդյունքները:
«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ-ը
և հեղինակները, սույն հոդվածի տպագրմամբ, գրքույկը նվիրում են
վաստակաշատ գիտնական ՀԱՅԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ վառ հիշատակին

Ուսումնասիրության առարկան պայմանավորված էր արշավախմբի կողմից միջնադարյան Բջնի ամրոցի
գաղտնուղու երթուղին հետազոտելու խնդրով:

2012-2014 թթ. իրականացված աշխատանքների ընթացքում առաջին հերթին ուսումնասիրության
ենթարկվեց Բջնիի միջնաբերդի Ստորին բերդի հարավային հատվածը՝ գաղտնուղու մուտքից հարավ և
արևելք:

Դեռևս պեղումներից առաջ տեղանքի զննումից ակնհայտ էր, որ դեպի գաղտնուղու տանող
աստիճանները, ամենայն հավանականությամբ, տեղադրված են եղել մուտքից հարավ և պարզապես
թափվել են ձորը:

Գաղտնուղու մուտքը և հարակից տարածքը Փոքր բերդում

Մատուռի պեղումներից հայտնաբերված բրոնզե լուսամուկի

Այս վարկածը կողմնակի հաստատում ստացավ պեղահրապարակի պեղումների ժամանակ, քանի որ այս հատվածում աստիճանավանդակի, կամ ընդհանրապես կառույցի որևէ հետք չի գտնվել: Բացառություն են կազմում գաղտնուղու մուտքից հյուսիս-արևմուտք տեղադրված երկու քար, որոնք կազմում են յուրատեսակ հարթակ: Այս հարթակն ամրացված էր հյուսիսային կողմից 20 սմ հզորություն ունեցող կավաշաղախի շերտով: Կարելի է թեակասորեն ենթադրել, որ այս հարթակը հանդիսացել էր հետագայում ավերված աստիճանավանդակի սկիզբ: Սակայն այս վարկածը միակ հնարավորը չէ: Պեղահրապարակի արևմտյան հատվածի կենտրոնական մասում բացվեցին երկու ժայռաբեկոր, որոնք, կարծես թե, նշված հարթակի քարերի հետ կազմում են որոշակի աղեղ:

Պեղահրապարակի արևելյան հատվածում գտնվող երկու ժայռաբեկորների արանքում բացվեց գրեթե ամբողջական կարաս: Կարասի ստորին հատվածում անցք է, և այն լցունված էր մոխրով: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այս կարասը ժամանակին օգտագործվել է որպես կրակարան: Կարասի միջից և կողքերից հայտնաբերվեց մեծ քանակությամբ տարածամանակյա խեցեղեն, ինչը վկայում է, որ այս տարածքը օգտագործվել է որպես աղբահոր: Հաջորդ աղբահորը հայտնաբերվեց պեղահրապարակի հյուսիս-արևելյան անկյունում: Այն իրենից ներկայացնում է 80x85 սմ տրամագծով ձվաձևի հիմնահողային հոր, որը վերին հատվածում ամրացված է ոչ մեծ քարերով:

Այսպիսով՝ պեղահրապարակի արևելյան հատվածը նախատեսված էր աղբահորերի համար, հետևաբար, այնտեղ աստիճանավանդակի առկայությունը բացառվում է:

Հարցերի հաջորդ խումբը կապված է Ստորին բերդից դեպի գաղտնուղի անցման կազմակերպմանը: Այս նպատակով ամրոցի արևելահայաց պարսպին կից տեղադրվեց պեղահրապարակ՝ նպատակ ունենալով ուղղել վերականգնողական աշխատանքների ժամանակ թույլ տրված մասնակի սխալները, պարզելով. ա) պարսպի իրական ուրվագծերը, բ) այս հատվածում աշտարակի գոյության հնարավորությունը, գ) ինչպես է իրականացվել ստորին բերդից դեպի գետնուղի անցումը:

Աշխատանքներն առավել արդյունավետ կազմակերպելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ ընդհանուր պեղահրապարակը կարելի է բաժանել չորս անհավասար հատվածի:

Առաջին հատվածն ընդգրկում է պեղահրապարակի հյուսիսային մասը: Այս հատվածում, հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ ժամանակակից վերականգնված պարսպից առանձնանում է կանոնիկ շարվածքով հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ մի աղեղ, որը հաշվի առնելով շարվածքի կանոնիկությունը, պատի բարձրությունը և լայնությունը, ամենայն հավանականությամբ, աշտարակի մի հատվածն էր:

Պեղահրապարակի հաջորդ մասն ընդգրկում է գետնուղու կեղծ ելքի դիմաց փորված փոսը և այդ փոսի դիմաց տեղադրված հատվածը: Փոսը մինչև պեղումներն իրենից ներկայացնում էր պարզապես ժամանակակից աղբահոր: Պեղումների ընթացքում այն լիովին մաքրվեց, ինչպես նաև լայնացվեց և խորացվեց: Փոսի հյուսիսային հատվածում, թափված հողը հեռացնելուց հետո, բացվեց թեք ժայռը, որը կորանալով դեպի արևմուտք, ընթանում է պեղահրապարակի հյուսիսային հատվածում հայտնաբերված աշտարակի պատի ուրվագծին գրեթե զուգահեռ:

Փոսի հետագա պեղումների ընթացքում պարզ դարձավ, որ այստեղ անցել է գետնուղին և նրա հետքերը կարելի է դիտարկել սխավամբ վերականգնված «շքամուտքից» անմիջապես ներքև՝ փոսի արևելյան հատվածում: Այստեղ պեղվեցին ժայռափոր աստիճաններ, որոնք հար և նման են գետնուղու վերին հատվածում հաստատագրված աստիճաններին:

Փոսի հարավային արևմտյան պատերը մաքրելիս հաջողվեց հայտնաբերել գետնուղու կամարի հետքեր: Թեպետ, մանավանդ հարավային հատվածում, որոշ քարեր ճզմված են դեպի ներքև, սակայն կառույցի կամարի հատված հանդիսանալն անտարակույս է, ընդ որում, կամարի և աստիճանների ուղղվածության համադրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գետնուղին շարունակվում էր հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ:

Փոսից արևմուտք ընկած հատվածի մաքրման ժամանակ բացվեց հարթակ: Այստեղ չտեղաշարժված վիճակում պահպանված քարերի դասավորվածությունից կարելի է ենթադրել, որ գործ ունենք աշտարակի շարվածքի մի առանձին հատվածի հետ:

Պեղավայրի երրորդ հատվածն ընդգրկում է փոսից հարավ ընկած հարթակը, որը օղակված է քարաշարով, կրաքարով շարված քարազանգված, որի հարավային կողմը հավանաբար կազմում էր աշտարակի արտաքին պատը և կավե հարթակ, որի վրա խարսխված էր աշտարակի շարվածքը: Կրաշաղախով ծեփված հարթակից հայտնաբերված խեցեղենը բնորոշ է IX-XIII դդ.:

Ելնելով վերոգրյալից՝ կարելի է հանգել մի շարք եզրակացությունների. ա) պեղահրապարակի հարավում կավաշեն հարթակին խարսխված աղեղնաձև քարաշարը աշտարակի մնացորդն է, բ) աշտարակը ներքին կողմից ուժեղացված էր հենապատով, գ) աշտարակը ներսից լցունված չէր քարերով, ինչի մասին վկայում է կրաշաղաղով սվաղված հատակը, դ) գետնուղին անցնում էր աշտարակի տակով՝ հյուսիս-հարավ տրամագծի երկայնքով հատելով այն:

Վերջապես կարևորագույն խնդիր է գաղտնուղու ելքի հարցը: Այս նպատակով 2012 թ. հետազոտվեց Բջնիի մատուռներից մեկի տարածքը՝ հանքային գործարանից ոչ հեռու:

Ուսումնասիրության ենթակա հուշարձանը 1970 թթ. հետազոտվել է Ի. Ղարիբյանի կողմից: Այսօր մատուռի ներսում պահպանվել են խաչքարերի բեկորներ: Դրսից՝ մուտքի աջ և ձախ կողմերը երեսպատված են կոթողների բեկորներով:

Հողաշերտի հեռացումից հետո բացվեց մատուռը հյուսիսից հողի փլուզումներից պաշտպանող հեռապատի հիմքը: Ապա, սրա առաջ բացվեցին նստարանի կամ մսուրի մնացորդներ: Հատակին ընկած էր կոթողի պատվանդանի ճակատային հատված՝ մի քանի խորանների ռելեֆային քանդակներով: Հատակին էին տեղադրված երկու սյուների բազալտե խարիսխներ:

Հատակն իրենից ներկայացնում է տապա-նաքարերով ծածկված մի հարթություն, ինչը թույլ տվեց ենթադրել, որ բացվում է մատուռի տապանատունը: Դատելով սյան խարիսխների առկայությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ տարածքը ծածկված էր կտուրով: Պեղահրապարակի արևմտյան հատվածում տապանաքարերի մակարդակից 40 սմ. բարձր, հայտնաբերվեց բրոնզե լուսամուկի: Միջնադարյան արվեստի այս հիանալի գործը, որն ունի իր զուգահեռները Մերձավոր Արևելքում, կրում է արաբատառ նշաններ, ինչպես նաև միմյանցից հավասար հեռավորության վրա գտնվող դրվագված հեծյալների պատկերներ, որոնց նույնացումը առայժմ միանշանակ չէ: Ամենայն հավանականությամբ՝ այս նմուշի հեղինակը հայ է՝ Հայաստանից կամ Փոքր Ասիայից:

Տապանատան հարավային մասի պեղումների ընթացքում տապանաքարերի միջև բացվում է մի խռոչ, որը տանում է առնվազն երեք մ դեպի ներքև: Տեխնիկապես այսօր անհնար է թափանցել ներքև և հետազոտել, թե արդյո՞ք սա գետնուղու շարունակությունն է:

Այսպիսով՝ գաղտնուղու երթուղին պարզելու համար նպատակահարմար է գետնուղու արդեն հայտնի և բացված մասից՝ ամրոցի աշտարակի միջից աստիճանաբար բացելով իջնել դեպի Հրազդանի ափը: Հենց այս ժամանակ էլ պարզ կդառնա՝ արդյոք գաղտնուղին անցնում էր տապանատան հատակի տակով:

Պարսպի նորահայտ աշտարակի պեղահրապարակը

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Առաքելյան Բ., Զաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, Ե., 1964
2. Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII– XIV դարերում, Ե., 1964
3. Եղիազարյան Հ., Բջնիի վանքը և Բջնի գյուղի մյուս հուշարձանները, Էջմիածին, ԺԱ, 1963
4. Չորյան Կ., Սիմոնյան Հ., Բջնի, «Հուշարձան» հրատարակչություն, Ե., 2001
5. Թամանյան Յ., Բջնի, Ե., 1984
6. Թամանյան Յ., Բջնիի հուշարձանների վերանորոգումը, Էջմիածին, Դ, 1970
7. Թամանյան Յու., Բջնի /Ծալաթերթ/, Ե., 1984
8. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Ե., 1948
9. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների ժողովածու, Ե., 2013
10. Հ. Միքայել Վ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970
11. Հակոբյան Թ. և ուրիշ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ե., 1986
12. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե., 2007
13. Հակոբյան Պ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 2003
14. Հարությունյան Ա., Անտիպ վիմագրեր Երևանի Կաթողիկե եկեղեցուց, «Ս.Բարխուդարյան-120, Գիտական հոդվածների ծոցովածու», Ե., 2019
15. Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992
16. Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետությունը (ընդհանուր բնութագիրը), Տեղեկագիր N 8, Ե., 1957
17. ՂԱԿԻԶԱՆ, Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890
18. Ղարիբյան Ի., Հակոբյան Հ., Գևուհի Ա., Խաչատրյան Գ., Վարդանեստովա Տ., (2008) Հնագույն Բջնին (Նախնական դիտարկումներ), Պատմա-բանասիրական հանդես, № 3, Ե., 2008
19. Ղարիբյան Ի., Բջնիի Նորահայտ Ս. Մինաս եկեղեցին, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները», Միջազգային գիտաժողովի Նյութեր, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Երևան, 2013
20. Ղարիբյան Ի., Բջնիի Նորահայտ Ս. Մինաս եկեղեցին, Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները, Ե., 2013
21. Ղարիբյան Ի., Հակոբյան Հ., Բջնի հնավայրը (ուսումնասիրության Նախնական արդյունքները), Հուշարձան տարեգիրք Գ, Ե., 2005
22. Ղարիբյան Ի., Հակոբյան Հ., Բջնիի ամրոցի 2005-2006 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթը XIV, Ե., 2008
23. Ղարիբյան Ի., Հակոբյան Հ., Գևուհի Ա., Խաչատրյան Գ., Վարդանեստովա Տ., Բջնիի հուշարձանները (պեղումների արդյունքները), Հուշարձան տարեգիրք Զ, Ե., 2010
24. Մանուչարյան Ա., Միջնադարյան Հայաստանի մի քանի ազդեցիկ եպիսկոպոսական աթոռների սահմաններն ըստ վիմագրերի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2019 № 1 (28):
25. Միքայելյան Տ., Բջնիի ամրոցի XII դարի Նորահայտ պարսկերեն արձանագրությունը, Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXXII (1), Ե., 2019
26. Մուշեղյան Ե., Բջնիի 1358թ. արձանագրության մասին, ՀՍՍՌ ՏՀԳ, 1956, Հմր. 7
27. Յովհաննես եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ Ա.Տեր-Ստեփանյանի, Ս.Էջմիածին, 2014
28. Զուհարյան Թ. Գ., Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Ե., 1961
29. Սարգսյան Գ., Արձանագրություն Թեղեյանց վանքից, ԼՀԳ, թիվ 8
30. Арутюнян В. М., Сафарян С. А., Памятники армянского зодчества, М., 1951
31. Токарский Н.М. Архитектура Армении IV-XIV вв, Е., 1961

ՀՀ ԿՈԹՈՒՆՈՒՄ, ԳԻՏՈՒՄ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՄՊՈԹՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄՈՒՆ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒՄՈՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ՔՆՆԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋՄԱՅՐԻ ՊԱՐԱՆՈՒՄՈՒՆ ԸՆԴՈՒՅՈՒՄՈՒՆ

